

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 316.614

DOI:

Чаплінська Юлія Сергіївна,

докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Кабанова Поліна Сергіївна,

студентка 4-го курсу факультету психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID [0000-0002-6615-2432](https://orcid.org/0000-0002-6615-2432)

РИЗИКИ КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЇ: СЬОГОДЕННЯ І НЕДАЛЕКЕ МАЙБУТНЄ

Визначаються поточні і можливі в перспективі психологічні ризики, пов'язані з процесом активного переходу сучасних цифрових технологій зі сфери наукових розробок у повсякденне життя людей. Основними завданнями дослідження були: якісний аналіз наукової та науково-популярної літератури вітчизняних і зарубіжних авторів, представлення авторського бачення найбільш актуальних для сьогодення ризиків кіберсоціалізації та прогнозування тих, з якими людство може зіткнутися в недалекому майбутньому. Зокрема, розглянуто вісімнадцять ризиків, які виявляються як на індивідуальному рівні або на рівні малої групи, так і на загальносвітовому рівні, а саме: збіднення емоційної сфери людини, надмірна довіра до новітніх технологій, послаблення когнітивних функцій людини, психологічна залежність людей від техніки, загроза здоров'ю і блокування фізичного розвитку, кіборгізація людського тіла, руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного, переорієнтація емоційних прихильностей, спотворення уявлень про сексуальне життя, викривлення уявлення про людську красу, нав'язування феномену «фальшивого життя», поширення кіберзлочинності, руйнування репутації, витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами, руйнування соціальної структури суспільства, посилення інформаційної диктатури держави, парасоціальність та симулякрізація політичних суб'єктів, загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту. Разом з тим автори зауважують, що світовий технологічний ринок щороку випускає нову продукцію, яка може як поліпшити людське життя, так і зробити його складнішим, породити відтак новий виток психологічних ризиків. Тож опис представлених ризиків може втратити, на думку авторів, актуальність уже через кілька років. Представлений у роботі матеріал можна використовувати для виховної роботи з неповнолітніми як у шкільному, так і в сімейному колі, для розроблення практичних занять і тренінгів з медіаграмотності, а також для підготовки лекцій з медіа- і кіберпсихології. Обмеження дослідження полягають у тому, що представлені ризики є найбільш проблематичними на сучасному етапі розвитку суспільства або такими, що

можуть створити реальні проблеми в недалекому майбутньому. Подальші перспективи пов'язуються з детальним вивченням психологічних аспектів взаємодії на рівні «людина-робот» (ставлення людей до кіборгізації власного тіла, ризиків роботизації суспільства на рівні медіаобразів, створених кіноіндустрією), з висвітленням актуального нині феномену сексроботів.

Ключові слова: ризики; кіберсоціалізація; роботопсихологія; роботи; медіа; соціальні мережі; молодь.

RISKS OF CYBERSOCIALIZATION: PRESENT AND THE NEAR FUTURE

Iuliia S. Chaplinska,

Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8105-8954

artemis9977@gmail.com

Polina S. Kabanova,

4th year student of the Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-6615-2432

There are identified the current and the possible future psychological risks that are based on the transition of modern digital technologies from the field of scientific development to everyday life. The main tasks of the study were: qualitative analysis of scientific and popular science literature by Ukrainian and foreign authors and the author's vision of the most relevant risks of cybersocialization and prediction of the risks that humanity may face in the near future. There are presented eighteen risks that are embodied both at the individual level (or small group level) and in the global world, namely: (1) impoverishment of the emotional sphere of human, (2) excessed confidence in new technologies, (3) reduced cognitive function, (4) psychological dependence on technology, (5) health threats, and blocking of physical development, (6) cyborgization of the human body, (7) destruction of social relations, and separation of people from each other, (8) reorientation of emotional attachments, (9) distortion of ideas about sexual life, (10) distortion of ideas about human beauty, (11) imposition of «fake life» phenomenon, (12) cybercrime dissemination, (13) destruction of reputation, (14) ousting people from their jobs, and replacing them with robots, (15) destroying the social structure of society, (16) intensification of the state information dictatorship, (17) parasociality, and simularization of political actors, (18) threat to human life by robots, and artificial intelligence. The authors clarify that each year the global technology market produces new products which can improve human life and make it more complicated at the same time, creating a new round of psychological risks. Therefore, the descriptions of the risks presented in this paper may become irrelevant in a few years. The results of the study can be used for educational work with juveniles in school or family circles; in the development of practical classes or training sessions on media literacy; as well as for the preparation of lectures for students in media-, and cyberpsychology. The limitations in the form that the presented risks are the most problematic only at this stage of social development or those that may create real problems in the near future. The further perspectives are in the detailed study of psychological aspects of interaction at the «human-robot» level: people's attitude to cyborgization of their own body, analysis of risks associated with the robotization of society at the level of media images created by the film industry, coverage of current phenomenon of sex robots.

Keywords: risks; cybersocialization; robot psychology; robots; media; social networks; youth.

Постановка проблеми. Сучасні люди живуть у світі технологій, які невпинно розвиваються. Уже важко уявити своє життя без комп'ютерів, смартфонів, планшетів та соціальних мереж. Комунальні платежі здійснюються через спеціальні сайти, оплата проїзду в громадському транспорті – за допомогою мобільного додатку. Сьогодні вже не потрібно чекати місяцями листа від близької людини, що живе в іншій країні, – достатньо зробити відеодзвінок скайпом, щоб побачити рідне обличчя. І люди вже звикли до цих безсумнівних переваг – вони кіберсоціалізувалися.

Саме поняття кіберсоціалізації (від грец. *kybernetike* – «мистецтво управління», *kybernao* – «правляю кермом, управляю», *Κυβερνήτης* – «керманіч» та англ. *socialization* – соціалізація) як віртуальної комп'ютерної соціалізації особистості запропонував у 2005 році російський науковець В. Плешаков (Березан, 2015). Дослідник зазначає, що з появою всесвітньої мережі Інтернет люди, як представники виду *Homo Sapiens*, на рубежі ХХ–ХХІ століть перетворюються на новий вид – *Homo Cyberus* (Плешаков, 2010). А кіберсоціалізація, у самій своїй, є процесом оволодіння навичками користування інтернетом, різноманітними програмними продуктами віртуальної мережі, наслідком чого і є специфічна соціалізація особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему негативних наслідків кіберсоціалізації як тему філософських роздумів та наукових досліджень уже неодноразово порушували різні автори. Так, німецький дослідник Р. Патцлафф у своїй праці «Лейтмотиви вальдорфської педагогіки: від трьох до дев'яти років» звертає увагу на відірваність нових знань від тілесної активності дитини: «...Крім того, враження від почутого і побаченого відокремлені від тілесної активності дитини, яка під час перегляду передачі переходить у стан вищого ступеня нерухомості...» (Патцлафф, 2008, с. 90). Л. Найдьонова говорить про тенденцію просторового руйнування єдності часопростору «тут і тепер», коли дитина переживає емоції слідом за екранною реальністю, долучаючись до неї без реальної участі, відповідно, вибудовуючи відносини з медіаперсонажами «там», у віртуальному світі, «включаючись» у життя «не тут». Навколишня територіальність віртуалізується, на неї починає переноситися легкість життя «не тут», яка не вимагає особистої участі, дій і докладання зусиль. Діти усуваються від відповідальності за впорядкування власного реального життя. Під впливом екранних медіа відбувається трансформація часової єдності часопростору життєвого світу глядача, яку можна назвати тенденцією «без потім». Майбутнє діти сприймають як щось аморфне, що постане само собою, без їхньої особистої участі і, відповідно, будь-якої особистої відповідальності. Майбутнє наче зникає, бо дитина не замислюється про те, що буде в перспективі (Найдьонова, 2020).

Французький нейропсихолог М. Демюрже у книзі «Фабрика екранних ідіотів» наголошує, що діти до 6 років, які бавляться з гаджетами всього 20 хвилин на день, надалі будуть мати негативні наслідки загального розвитку. Він наводить статистику, що у Франції з 1999 по 2009 рік середній IQ молоді знизився на 4 бали. У разі збереження такої тенденції через 70 років люди можуть перетнути межу, за якою – розумова відсталість (Desmurget, 2019). Російські дослідниці Р. Айсина і А. Нестерова до ризиків кіберсоціалізації молоді відносять надлишок низькоякісної або непотрібної інформації, її маніпулятивну або деструктивну спрямованість, легку доступність неприпустимого контенту, спроби залучення молоді в суїцидальні мережеві спільноти, що почастишали останнім часом, а також збільшення часу, який витрачає молодь на онлайн-комунікацію та мережеві ігри, що зрештою призводить до порушень функціонування особистості в реальному світі (Айсина, & Нестерова, 2019). Український дослідник кіберсоціалізації О. Вознюк визначив такі основні, на його думку, проблеми, пов'язані із цим явищем: кібер- та інтернет-адикція (ігроманія та інтернет-залежність), що призводять до соціального аутизму; проблеми, пов'язані з порушенням авторських прав, нетолерантністю до соціокультурних відмінностей, хакерством, кібертероризмом тощо; використання спецслужбами соціальних мереж як інформаційних банків особистих даних користувачів; зміна умов формування та розвитку особистості дитини через невидимість суб'єкта спілкування, анонімність, низьку

регламентованість поведінки; конструювання «віртуальної особистості» та експериментування з власною ідентичністю; негативний вплив з боку кіберпростору на ціннісну сферу життя людини, її самосвідомість, потреби, інтереси, цілі та бажання; віртуальний вплив політичного типу на процеси політичної соціалізації молоді, коли актуальними стають протестні акції, заклики до насильства тощо; порушення процесу соціалізації, що виявляється в дезорієнтації в причинно-наслідкових зв'язках світу, нездатності до критичного мислення (Вознюк, 2017).

Загалом, ми погоджуємося з колегами, що сучасний світ і невпинний розвиток новітніх технологій продукують цілу плеяду ризиків – фізичному, психологічному та матеріальному благополуччю людини. Комунікуючи з медіапедагогами всієї України, досліджуючи світові тренди та аналізуючи вже наявну літературу із зазначеної теми, можемо говорити про значно ширший спектр ризиків, ніж це досі описано. Тож, на нашу думку, розглядаючи ризики, пов'язані з розвитком технологій та залученістю людини в техногенне середовище, слід починати аналіз саме із психологічних аспектів буття особистості.

Незначна кількість наукових досліджень на тему потенційних і вже наявних загроз соціалізації в умовах інформаційного суспільства, з одного боку, і стрімкий розвиток технологій та невпинне виникнення пов'язаних з ним суспільних наслідків – з другого, створюють гостру потребу в науковій діяльності, яка була б спрямована на вивчення можливих психологічних і технологічних ризиків кіберсоціалізації та на формування певних прогнозів на основі поточної світової технологічної ситуації й очікуваного вектора розвитку інформаційно-комунікаційних і комп'ютерних технологій.

Метою цієї статті є визначення поточних і можливих у перспективі психологічних ризиків, пов'язаних із сучасним процесом активного переходу цифрових технологій зі сфери наукових розробок у повсякденне життя людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поставивши таку мету, ми провели відтак якісний аналіз понад 35 іноземних джерел – як наукових, так і науково-популярних. На основі узагальнення отриманої інформації вдалося окреслити ряд найбільш актуальних ризиків кіберсоціалізації, які вже зараз постали перед людством і є тригером соціальних глобальних змін, та спрогнозувати ті, з якими світ може зіткнутися в найближчому майбутньому. Джерело вісімнадцяти виокремлених нами ризиків лежить у технологічній площині, але вони мають психологічні аспекти реалізації, які втілюються як на індивідуальному рівні чи на рівні малої групи, так і на загальносвітовому рівні.

Розгляньмо їх більш детально – від власне індивідуальних і до світових.

1. *Збіднення емоційної сфери людини.* Багато хто з дослідників порушує сьогодні питання збіднення емоційного інтелекту дітей унаслідок повсюдного впровадження теле- і кібернянь та зменшення часу на безпосередню комунікацію з іншими людьми (Desmurget, 2019; Kardaras, 2016a; 2016b). У зв'язку з цим викликає тривогу як загальносвітове впровадження дистанційних форм навчання дітей у школі, так і виробництво роботів, які мають виконувати, крім навчальної, ще й виховну функцію. Наразі роботів-учителів починають використовувати для навчання дітей 2-3 років. Прикладом такого робота, спрямованого на неформальне навчання, може бути робот-гуманоїд Нао (Tanaka, & Matsuzoe, 2012). Ця модель відтворює домашню тварину або іграшкового персонажа Pleo the dinosaur (Heerink et al., 2012) і розрахована на дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Такий робот бере участь у соціальній взаємодії, оскільки «вміє» розмовляти й демонструвати емоційні відгуки на процес взаємодії за допомогою міміки. Більшість роботів, які взаємодіють з дитиною, сьогодні анімізують, оскільки є реальна потреба в проектуванні (демонстрації) емоційних сигналів у них, щоб спілкування з людьми було комфортним, адже без емоційного відгуку на свої дії дітям буде нецікаво взаємодіяти з машинами (Breazeal, 2002). Коли робот демонструє емоційні реакції на дії дитини, у неї виникає ілюзія, що роботи можуть відчувати емоції, так само як і вона (хоч це і не так). Попри те що виробники робототехніки нині докладають величезних зусиль, щоб їхні роботи були емоційно привабливими для дітей, ті емоції, які демонструє машина на основі алгоритмів штучного

інтелекту, не завжди конгруентні. Узагалі, ми не вважаємо, що переймати емоційні реакції у машини для дітей є корисним, оскільки це може призвести до викривлення емоційної картини світу, підміни реальних переживань ілюзорними, недорозвинутості емоційного інтелекту. Адже роботи запрограмовані на прояв досить обмеженого кола емоцій, тоді як у людини це коло значно ширше. Постійна взаємодія з машиною може істотно збіднювати емоційну палітру дитини, привчаючи її до демонстрації лише певного спектра емоційних реакцій.

2. *Надмірна довіра до новітніх технологій.* Як уже зазначали наші колеги-психологи, з розвитком технологій та процесом кіберсоціалізації люди все частіше демонструють фрагментарність мислення і некритичне сприйняття інформації, не завжди здатні відстежувати причинно-наслідкові зв'язки. Вони мають схильність наївно довіряти інформації, що приходить до них із соціальних мереж, і рідко перевіряють її джерело.

Але 2020 рік уніс свої корективи в цю тенденцію. Так, користувачі соціальних мереж Великої Британії повідомили про зниження рівня задоволеності платформами, низько оцінивши їх за такими показниками, як довіра, неупередженість і точність. Користувачі мереж Facebook, Instagram і Twitter також заявили, що вони тепер менш схильні, ніж у 2019 році, ділитися популярними статтями та відео. Соціальні мережі зазнали жорстокої критики від користувачів під час пандемії коронавірусу. Зокрема, їх звинувачували в тому, що вони не сприяли боротьбі з недостовірною інформацією, розміщеною на їхніх платформах (Warrington, 2020).

Нині в соціальних мережах можна знайти повноцінні інструкції щодо того, як розпізнати фейкові новини. Але, звісно, ідея про перевірку кожної прочитаної новини на достовірність є утопічною. Проте через зростання обсягів інформації, удосконалення технологій створення фейків, у цілому тривожний стан користувачів критичність і навіть скептичність під час гортання новинної стрічки однозначно є необхідною навичкою для людини XXI століття.

3. *Послаблення когнітивних функцій людей.* Зрозуміло, що стрімкий розвиток технологій та їх доступність для користувачів не могли не вплинути на розумові здібності людей. Наприклад, на зміни, пов'язані з пам'яттю. Експеримент учених з Єльського університету показав, що той, хто, відповідаючи на поставлені запитання (під час дослідження ставили запитання на перевірку загальної ерудиції), використовує інтернет для пошуку відповіді, часто приймає своє вміння знайти інформацію в мережі за реальне знання. Тобто плутає легкодоступну завдяки використанню інтернету інформацію зі своїми власними знаннями (Fisher et al., 2015). У зв'язку з цим стає очевидною небезпека: зниження «незалежності» людського мозку, а значить – і власних здібностей користувача. У свідомості людей стирається межа між «згадати» і «розпізнати» (знати, що шукати в інтернеті).

Також дуже часто в контексті негативного впливу сучасних технологій згадуються проблеми, пов'язані з концентрацією уваги. І справді, дослідження показали, що людям, а особливо дітям і підліткам, стає все складніше зосередитися на одному завданні більше ніж на 8 секунд. Для порівняння, у 2000 році цей показник становив 12 секунд (Microsoft Corp., 2015). Причому самі викладачі заявляють про те, що доступ до гаджетів та інтернету під час занять радше заважає і відволікає, ніж допомагає в навчанні (Purcell, 2012). А з впровадженням дистанційної освіти така тенденція має всі шанси посилитися.

Іншим аспектом цього ризику є інформаційне перевантаження, яке полягає в тому, що багато користувачів медіасередовища не здатні налаштувати його під себе і, отже, «тонуть» в інформаційному потоці. Насправді поняття «інформаційне перевантаження» – це не нововір XXI століття. З проблемою фільтрування та опрацювання великих обсягів інформації людство зіткнулося ще за часів Античності. Щоправда, тоді це стосувалося здебільшого тих, хто був зайнятий науковою діяльністю. У наш час інформаційне перевантаження стало повсюдним – воно стосується практично всіх, хто включений у медіасередовище. Звісно, налаштувати стрічку новин під себе можна, але це вимагає часу, зусиль і навіть деякого розуміння алгоритмів роботи соцмереж. Зазвичай користувачі вважають за краще просто

«плисти за течією» – годинами скролити запропоновані їм публікації, безтурботно ставлячи лайки і роблячи репости. Саме така інформаційна нерозбірливість створює переваження і знижує ефективність оцінки, аналізу та інтерпретації будь-яких отриманих даних – від фейкових новин до милого допису про котика. Здатність протистояти інформаційному переваженню безпосередньо залежить від рівня медіаграмотності – уміння споживати й створювати медіатексти, критично ставитися до отримуваної інформації.

4. *Психологічна залежність людей від техніки.* Гаджети, додатки, розумна техніка вже міцно увійшли в структуру організації життєдіяльності людини: слугуючи будильником, вони «піднімають» зранку; розумна кавомашина натиском однієї кнопки готує напій бадьорості; гугл-календар стежить за зустрічами і навіть прийомом пігулок, які призначив лікар.

Беручи до уваги вже зараз очевидну довіру до технологій, можна припустити, що в майбутньому ця тенденція буде тільки посилюватись – користувачі будуть з більшою готовністю перекладати частину своєї щоденної рутини на точних і, як здається, надійних штучних помічників, ніж на інших людей. На нашу думку, причина такої довіри до техніки криється як у незнанні багатьох аспектів її функціонування, що створює ілюзію «досконалості» і «безумовної надійності» пристрою або програми, так і в спрощеній комунікації зі штучним помічником – з ним не потрібно налагоджувати контакт, домовлятися так, як би це відбувалося з людиною, – достатньо промовити команду чи натиснути на кнопку. Окрім того, техніка дає можливість сучасним людям бути «постійно на зв'язку», швидко виконувати поставлені задачі – пошуку інформації, людей, послуг, пересилання файлів, створення презентацій «на колінах» у смартфоні тощо.

У поточній ситуації важливо розуміти, що за всіма, навіть найскладнішими, технологіями стоять живі люди. Люди, які не досконалі і які можуть припускатися помилок. Іноді це стає причиною сумних наслідків, таких як зламування «розумних» камер відеоспостереження або умисне «лякання» користувачів (Болотова, 2019), викрадення особистої інформації, шантаж, пограбування банківських рахунків чи промисловий шпіонаж (IDX, 2016). Це яскрава ілюстрація причини не довіряти всю інформацію про власне життя сучасним технологіям.

5. *Загроза здоров'ю і блокування фізичного розвитку.* Ця загроза пов'язана з тим, що з розвитком технологій люди будуть менше рухатися, а більшість фізичних дій за них будуть виконувати роботи або розумна техніка. Це чудово проілюстровано в анімаційному фільмі «ВОЛЛ-І», створеному Pixar Animation Studios у 2008 році. І, до речі, підтвердилося пандемією COVID-19, коли більшість активностей перейшла в дистанційний формат і люди за рекомендацією урядів їхніх країн виходили з дому лише в продуктові магазини чи аптеки.

Окрім того, люди рідко обмежують час свого перебування в онлайн, а нездатність нормувати свій час в Інтернеті і структурувати споживану інформацію може призводити до порушення сну, появи нав'язливих страхів, депресії (Twenge, & Campbell, 2018).

6. *Кіборгізація людського тіла* – одна з яскравих тенденцій сьогодення. Якщо перші електронні імпланти в людському тілі були медичною необхідністю та обслуговували його функціонування, то нинішнє і майбутнє покоління стикаються з темою покращення власного тіла задля комфортного життя. Так, чіп, який можна вживити в долоню між великим і вказівним пальцями, може відчиняти двері будинку або квартири, розраховуватися за покупки в супермаркеті, керувати машиною тощо. У відомому британському серіалі 2019 року «Роки» (англ. – «Years and Years») показано, як технології будуть впливати на життя людей в недалекому майбутньому. Її однією з порушених проблем якраз і була проблема кіборгізації власного тіла. У 2020 році лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України організувала опитування українських школярів під час дослідження за темою «Інноваційні психологічні засоби розвитку медіаосвіти в Україні» (2020 – 2022 рр.). Опитування проводилося серед учнів 7–10-х класів 75 закладів загальної середньої освіти – баз всеукраїнського експерименту з масового впровадження медіаосвіти (1732 учні з різних областей України, крім АР Крим, Харківської, Хмельницької та Одеської областей). Серед іншого

досліджувалися питання ставлення дітей до роботизації людського тіла (свого власного та чужого). Виявлено, що українські старшокласники більш толерантно ставляться до роботизації чужого тіла, ніж до роботизації власного. Так, діти готові поставитися добре до людини, у якої кінцівки (руки/ноги) замінено роботизованими протезами (82,3 %), яка не чує або не бачить без спеціального роботизованого протеза (81,6 %), не може ходити сама, пересувається тільки на роботизованому візку (80,8 %). Лише 11,3 % опитаних вважають, що люди з роботизованими частинами тіла вже і не зовсім люди; а близько 20 % респондентів визнали, що для них було б проблемою будувати романтичні стосунки з людиною, що має якусь роботизовану частину тіла. При цьому лише 15,6 % опитаних мали прямий досвід взаємодії з людьми, що користувалися роботизованими протезами. Кіборгізація власного тіла як сучасна тенденція викликає серед старшокласників досить позитивні відгуки. Так, 54,7 % старшокласників готові покращити власне тіло вбудованим перекладачем (щоб можна було розуміти інші мови на постійній основі і без зусиль), 35,1 % – вбудованим у тіло додатковим мозком (покращувачем пам'яті, інтелекту), 27,6 % допускають можливість замінити власні органи чуття на їх покращені роботизовані версії, а 23,9 % хочуть доповнити власне тіло «Сокером» для прямого під'єднання до Інтернету (Найдьонова, Череповська, Чаплінська, Малецька, & Найдьонов, 2020). Як видно з результатів опитування, психологічно діти готові модернізувати та покращувати власні тіла задля комфортного існування в цьому технологічному світі.

7. *Руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного.* Досить багато батьків скаржаться, що їхні діти цілими днями «просиджують у телефоні» і навіть коли сідають вечеряти сім'єю дитина із гаджета «не вилазить». Ми можемо говорити про те, що спостерігається тенденція до певної інтровертованості особистості в техногенну еру. Молодим людям більш комфортно проводити свій вільний час, взаємодіючи з новітніми гаджетами/роботами/додатками і програмами зі штучним інтелектом, ніж комунікувати напряду і проводити час з іншими людьми.

У час бурхливого розвитку технологій ці самі технології, безумовно, впливають на соціальні інтеракції між людьми і видозмінюють їх. І стосується це не лише згаданого вище молодшого покоління, про яке часто говорять «народилися з телефоном у руках», – навіть люди старшого віку поступово змушені змінювати звичні для них способи комунікації. Іноді це відбувається через технологізацію робочих каналів зв'язку, а іноді – під навіть не усвідомленим тиском з боку родичів (як інакше зв'язатися з дитиною або онуком, якщо на дзвінки вони відповідають через раз, проте постійно онлайн у месенджері?).

Очевидно, що технології стали неодмінним посередником у спілкуванні між людьми. Фактично для багатьох обмін текстовими або медіаповідомленнями і спілкування в соціальних мережах тепер більш прийнятний спосіб комунікації, ніж «живі» зустрічі. І цьому твердженню не варто надавати оцінкового забарвлення на кшталт «погано» або «добре» – це просто факт, який характеризує нашу дійсність. Але й ігнорувати пов'язані з технологізацією спілкування проблеми не варто. Наприклад, дослідження, проведене вченими Університету Піттсбурзької школи медицини, показало, що чим більше часу люди у віці від 19 до 32 років проводять у соціальних мережах, тим більша ймовірність їхньої ізоляції в «реальному» соціумі (Primack et al., 2017).

8. *Переорієнтація емоційних прихильностей.* Як наслідок описаної вище тенденції, об'єктом прихильності людини може ставати смартфон, планшет, робот або інші «розумні» речі. Особливо це стосується дітей. Останнім часом ми можемо спостерігати випадки, коли маленькі діти демонструють більш емоційну реакцію на техногенні об'єкти, ніж на людей. У такому випадку техніка стає перехідним об'єктом прихильності. Це може трапитися, якщо батьки мало часу приділяють своїй дитині, коли віддають функцію виховання теле- або гаджет-няні. Діти вже у два роки знають, як користуватися планшетом, де на екрані значок розвивальних ігор, як знаходити потрібні їм мультфільми на ютубі тощо. І за таким заняттям вони можуть просиджувати досить довгий час. Гаджет яскравий, постійно демонструє щось нове і цікаве, задовольняє дослідницьку потребу і ніколи не каже «ні». У нашій практиці був

випадок, коли по допомогу звернулася мама чотирирічної дитини. Дівчинка ніби захворіла, і хоча лікарі не виявили у неї жодних проблем зі здоров'ям, вони запідозрили в дитини психосоматичний розлад і направили її на консультацію до психолога. У результаті було виявлено, що ця проблема виникла внаслідок заборони, яку наклала мама на гру з телефоном. Гаджет на той час уже став об'єктом прихильності дитини, і заборона на «спілкування» з ним була настільки приголомшливою і болісною для дитини, що стимулювала її нездоровий стан (Chaplinska, 2019).

Таку ж ситуацію можна спостерігати і щодо більш дорослих дітей. Так, роботизовані іграшки, програми-помічники на смартфонах зі штучним інтелектом, такі як Siri чи Аліса, стають важливими об'єктами в житті української молоді – їм дають імена, їх персоналізують, уособлюють, сприймають як «живих», з ними діляться власними проблемами чи інформацією, яку не завжди повідомляють дорослим (як із щоденниками, наприклад). Згідно з результатами досліджень групи вчених на чолі з Пітером Каном-молодшим у 2012 р., діти, які взаємодіяли з гуманоїдним роботом протягом 15 хвилин, пізніше сказали, що вони можуть «піти до нього за емоційним комфортом», якщо їм стане сумно чи самотньо, і вважають, що робот може бути їхнім другом (Kahn et al., 2012). Ці дані були підтверджені завдяки дослідженню, проведеному лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2018 р.), у якому взяли участь 1439 учнів. Згідно з його результатами 43,1 % опитаних дітей поставилися б до робота добре, якби він був їхнім другом; 21,1 % готові сприймати робота добре, як колегу по спільній справі; 19,6 % – як однокласника, а 18,2 % – як члена родини (Найдьонова, 2018).

Ще один приклад такого ризику, який уже активно входить у людське життя, – це розвиток індустрії сексроботів. Сьогодні ця галузь – одна з найбільш інноваційних сфер робототехніки (Levy, 2008). Наприклад, робот Саманта від Synthea Amatus має кілька режимів поведінки – і навіть може відмовляти партнерам в сексуальній близькості, якщо людина поводиться агресивно. Сексроботи від компанії Robot Companion оснащені чутливими сенсорами по всьому тілу і наділені здатністю підтримувати розмову на безліч найрізноманітніших тем (Soh, 2017).

Один з лідерів цієї індустрії американська компанія Abyss Creations, Reall Doll створила, мабуть, найбільш досконалого на сьогодні сексробота на ім'я Гармоні. Цей робот не примітивна лялька – він володіє справжнім штучним інтелектом і здатен навчатися. Більше того, людина-користувач може кастомізувати для робота особистість, тобто буквально створити характер, звички чи біографію відповідно до власних уподобань. Наразі Гармоні вміє кліпати очима, може «усвідомлювати» себе в просторі, жартувати, запам'ятовувати й аналізувати раніше сказане, втішати, займатися сексом і підтримувати розмови на тему COVID-19 (González-González, 2021). Гармоні створювали не тільки для задоволення сексуальних потреб, а й для побудови, скажімо так, ідеальних людських стосунків. А це означає підміну реальної взаємодії на рівні «людина-людина» на парасоціальну «людина-робот».

9. *Спотворення уявлень про сексуальне життя.* Коли говорити про специфічні ризики кіберсоціалізації для юних користувачів інтернету, то, як ми вважаємо, одним із найсерйозніших є доступність порнографії в усіх її можливих формах. Більше того, якщо ще 10 років тому йшлося про доступність саме матеріалів порнографічного характеру, то сьогодні слід говорити й про доступність участі підлітків у створенні таких матеріалів. У сучасному інтернеті натрапити на порно можна буквально де завгодно – навіть у соцмережах, якими користуються підлітки, адже еротичні або порноматеріали можуть перебувати у відкритому доступі. І у такої ранньої обізнаності про сексуальні аспекти життя є свої наслідки. Дослідження Росс О'Гара показали, що перегляд підлітками віком 12-14 років фільмів зі сценами сексуального характеру веде до того, що діти починають займатися сексом у більш юному віці, мають більше сексуальних партнерів і рідше використовують презервативи у випадку контакту з випадковими статевими партнерами (Association for Psychological Science, 2012).

Ризик формування спотвореного уявлення про сексуальні стосунки пов'язаний з тим, що підлітки не здатні адекватно розуміти порнографічний матеріал з точки зору усвідомлення того, що не все побачене збігається з реальністю. У зв'язку з цим можуть формуватися неадекватні і навіть небезпечні патерни поведінки. Так, сексуалізація деяких професій (вчителька, медсестра і т.ін.), перенесення в реальне життя небезпечних сексуальних практик, побачених у відео, у комплексі з нестабільним психічним станом також можуть формувати деструктивний світогляд. Наприклад, чоловіча субкультура інцелів (англ. Incels, від Involuntary celibates – «ті, хто мимоволі утримується (від сексу)»), представники якої описують себе як нездатних знайти сексуального партнера, усупереч бажанню це зробити. Провину за це інцели цілком покладають на жінок, закликаючи при цьому до насильства щодо них. Члени цієї субкультури неодноразово здійснювали теракти (Beauchamp, 2018).

Особливу увагу в контексті цієї загрози варто приділити молодшому поколінню. Дослідники вивчали взаємозв'язок між регулярними порушеннями сну, часом використання гаджетів (смартфонів, планшетів, ноутбуків, комп'ютерів) і недостатньою фізичною активністю (тобто менше ніж 60 хвилин на день) у дітей із 33 країн. Було отримано дані, що свідчать про виникнення проблем, пов'язаних із засинанням. З'ясовано, що у підлітків, які використовують гаджети понад 2 години на день, імовірність виникнення порушень сну зростала на 20 % і виявилася тенденція до зниження фізичної активності (Ghekiere et al., 2019). Завдяки іншому міжнародному дослідженню, у якому взяли участь понад 5000 дітей віком 9-11 років, було встановлено, що збільшення «екранного часу» веде до зниження фізичної активності і менш здорового харчування (LeBlanc et al., 2015).

10. *Викривлення уявлення про людську красу.* Перш за все слід говорити про спеціальні додатки, які дають змогу коригувати зовнішній вигляд людей на фото, які викладаються в соціальних мережах. Наукові дослідження довели (Walker et al., 2019.), що фейс-фільтри і, загалом, висока доступність і легкість використання інструментів для корекції зовнішності (нині необов'язково володіти спеціальними навичками – досить встановити додаток) значною мірою впливають на формування негативної оцінки власної зовнішності, аж до випадків суїциду. Найвразливіша група користувачів – жінки, а конкретно – дівчата-підлітки. І хоча більшість користувачів знають про спеціальні фільтри та додатки, а багато хто ними користується і, навіть, здогадується, що так звані «Insta-дівки» обробляють свої фотографії, щоб виглядати привабливо і мати більше підписників, усе одно, переглядаючи фотографії популярних блогерок чи відомих зірок, жінки мимоволі порівнюють свої тіла з обробленими світлинами й не завжди згадують про фільтри. Саме прагнення «відповідати» суспільним канонам краси, які в більшості випадків є лише ілюзією або результатом опанування тієї чи іншої програми, стає однією з причин дисморфофобії та невротичних розладів особистості.

Нині все більшої популярності набувають рухи на кшталт «бодіпозитиву», основна ідея якого – повага та любов до свого тіла з усіма його особливостями й недоліками, уміння сприймати себе і своє тіло таким, як є, і так само ставитися до тіл інших людей. У вересні 2020 року «The New York Times» опублікував статтю, яка розповідає про найпопулярніше дитяче шоу в Данії у 2019 році – «Ультра-оголення» («Ultra Strips Down»). Воно вражає своєю неоднозначністю. Основний меседж програми («Звичайні тіла виглядають так») і сама програма спрямовані на протидію соціальним медіа, які бомбардують молодих людей зображеннями ідеальних тіл. Продюсери чітко зазначають, що програма задумана як освітній інструмент для боротьби з ганьбленням тіла та захочення позитиву. Але формат шоу зазнав значної критики в інших країнах, адже суть програми в тому, що дорослі люди (волонтери) з'являються повністю оголеними перед дітьми, а ті ставлять запитання про різні аспекти тіл дорослих: про волоссяні покриви в інтимних зонах, про життя з протезом замість ноги чи руки, про зайву вагу, целюліт, дряблість і старіння шкіри тощо. Програма не має нічого спільного із сексом і сексуалізацією зображень, вона спрямована на усвідомлення природності свого тіла і показ дітям реальності такої, якою вона є (Erdbrink, & Sorensen, 2020). Цей підхід здається нам дещо кардинальним і екстремальним з огляду на українську

ментальність, але данці таку протидію негативному феномену кіберсоціалізації в рамках програми сексуальної освіти дітей сприймають як нормальну та ефективну. Україні, на нашу думку, теж слід розробити рекомендації та заходи щодо цієї тематики для шкільної освіти, і в цьому ми вбачаємо перспективи наших подальших досліджень.

11. *Феномен «фальшивого життя».* Суть феномену, який також називають «ілюзією благополуччя», полягає в тому, що користувач певної соцмережі вибірково демонструє аудиторії моменти зі свого вигаданого яскравого і цікавого життя, створюючи образ себе як успішної, багатой та безмежно щасливої людини. Щоправда, цей образ і показане в соцмережах життя не відображають реальність повною мірою і є лише майстерною підробкою моментів, фактів, точок зору.

Така модель поведінки, на нашу думку, вкрай шкідлива для підлітків. Негативний вплив відмічено і серед користувачів, які контент здебільшого споживають і в результаті відчують фрустрацію від свого власного реального життя, і серед користувачів, які контент створюють. Вони, своєю чергою, стають заручниками створених ними ж образів та відчують на собі постійний тиск з боку аудиторії (Krasnova, Wenninger, Widjaja, & Vuxmann, 2013). Не можна нехтувати ідеєю, що ідеалізація власного життя в соціальних мережах не є такою вже небезпечною, адже вона спонукає прагнути до кращого, ніби підтягуючи реальність під задану в соціальній мережі планку. Проте відомі й безліч прикладів негативних наслідків «фальшивого життя» – починаючи із сильного стресу, апатії, депресії і закінчуючи смертельними випадками, коли близькі не змогли допомогти людині у важкому стані через те, що навіть не підозрювали про проблеми, адже її профіль в інстаграмі сяяв позитивом, щастям і любов'ю до життя. І, на жаль, це не єдиний такий випадок (Callahan, 2015). Найбільш схильна і водночас вразлива до феномену «фальшивого життя» група – молоді користувачі від 14 до 24 років (Ehmke, 2017).

12. *Кіберзлочинність.* Цей ризик кіберсоціалізації може проявлятися в різних формах, як-от: перехоплення управління акаунтами в соціальних мережах і поширення спаму, злам електронних поштових скриньок та шантаж заради наживи, крадіжки грошей з банківських рахунків, створення фейкових акаунтів (феномен Сибіл), кібербулінг чи кібергрумінг, поширення контенту порнографічного змісту тощо.

Розвиток технологій веде до формування злочинності нового покоління – з використанням принципово нових засобів для задоволення суспільних запитів. Яскравим прикладом, що ілюструє можливості злочинності, є, на нашу думку, американський науково-фантастичний телесеріал, створений Дж. Х. Уіманом, «Майже людина» (англ. – Almost Human), де в кожній серії глядачі можуть побачити і кібертероризм, і кіднепінг (викрадення людини), і роботизацію тощо. Ми не будемо тут детально зупинятися на формах кіберзлочинності. Але дуже важливо, на наш погляд, подбати про підготовку дітей до можливого зіткнення з цією тіньовою стороною життя

Перш за все дитина, яка потрапляє в тенета кіберзлочинності, переживає стан розгубленості, відчуває вину й сором і тому не завжди приходиться зі своєю проблемою до дорослих. А самостійне переживання такої, без сумніву, стресової життєвої події може в крайніх формах призводити до суїцидальних спроб. Для того щоб запобігти емоційній і психологічній травматизації дитини, необхідно з нею говорити не тільки про можливі загрози, а й про способи, якими вона може ці загрози долати.

Досить часто у своїй практиці ми стикаємося із ситуаціями недостатньої обізнаності старшого покоління щодо різних видів небезпек, пов'язаних із сучасним інформаційним простором. Зазвичай батьки вчать своїх дітей правил виживання, які формували досі багато попередніх поколінь: не можна розмовляти з незнайомцями на вулиці, не можна гратися з розеткою, не можна бавитися з вогнем, не можна ходити по тонкому льоду тощо. Але батьки сучасних дітей виростили у світі, де не було такого широкого простору для кібершахрайства, не було ютуба, фейсбука, інстаграму і твіттера; і вони просто не знають про ті небезпеки, які можуть чатувати на їхніх дітей в інтернеті. Батькам сучасних дітей їхні предки не давали мудрих порад, як правильно користуватися інтернетом – вони мали формувати їх самостійно.

І, як виявилось, не завжди ці правила діють успішно. Часто досвід кібербулінгу батьки вперше переживають разом зі своєю дитиною (допомагають «вибиратися» із глибокої депресії і навіть протистояти спробам самогубства). Тому наша порада для батьків проста, навіть банальна: кібербезпеку не можна зводити лише до «батьківського контролю» дитини в телефоні – необхідно підкріплювати її довгими розмовами, детальним розбиранням кейсових випадків і пропозиціями спробувати поміркувати, як би дитина діяла в тій чи іншій ситуації. Для педагогів ми вже описували підхід профілактичних методів, спрямованих на вироблення у дитини чіткого усвідомлення дій у складних життєвих обставинах (Чаплінська, 2020а).

13. *Руйнування репутації.* Основний механізм цього ризику уособлюється в інформаційному тероризмі, тобто викраденні особистісної, навіть інтимної, інформації людей, її поширенні та оприлюдненні. Наведемо, як приклад, випадок, про який нам повідомила одна з медіаосвітянок Полтавської області: чоловік зрілого віку знайомився з дівчатами-підлітками через соціальні мережі, втирався до них у довіру і просив надіслати фотографії інтимного характеру, після чого погрожував їх оприлюдненням та вимагав гроші з батьків дитини. Зловмисника поліція затримала, але варто задуматися, наскільки травматичною могла б стати ситуація для дитини, якби фотографії таки були оприлюднені.

Не тільки діти, які не знають, як поводитися в ситуації шантажу, є цільовою аудиторією злочинців. За останні кілька років з'явилося багато нових технологій, спрямованих на маніпулювання громадською думкою не тільки через тексти, а й за допомогою відеозаписів. Це стало можливим завдяки прогресу в галузі штучного інтелекту та комп'ютерної графіки, що дає змогу створювати реалістичні кадри, наприклад публічних осіб, які можуть говорити про що завгодно. Найбільш відомою є технологія діпфейк (deep fake) – алгоритм, що дає змогу моделювати поведінку і зовнішність людини на відеозаписах або онлайн-трансляціях. Свою назву технологія дістала завдяки поєднанню «deep learning» («глибоке навчання») і «fake» («підробка»). В основі цієї технології лежать нейронні мережі. Доступність і все більша досконалість технології діпфейків веде до беззахисності людини перед підробками і, як наслідок, дискредитації безлічі публічних осіб. І це, найбільш імовірно, спричинить глобальні зміни в структурі інституту репутації. Досить відомим прикладом використання цієї технології в політичному контексті став випадок, коли головним героєм одного із згенерованих deep fake відеозапису зробили колишнього президента Америки Барака Обаму, який нібито промовляв нецензурні слова на адресу Дональда Трампа (BuzzFeedVideo, 2018).

14. *Витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами.* Цей ризик пов'язаний з тим, що роботи зі штучним інтелектом виконують певні види виробничих операцій краще за людей. Наприклад, переміщення масивних вантажів у портах, пошук та сортування інформації. Для того щоб прибрати в домі або приготувати вечерю, уже не потрібні людські ресурси – це все можуть зробити роботизована техніка, якою господар керує через свій смартфон, спеціальні додатки для усного і письмового перекладу. Так, Bluetooth-перекладач WT2 TimeKettle (навушники-затички) працює в режимі реального часу, так що людина може йти і водночас спілкуватися із співрозмовником. WT2 – це пара бездротових навушників для двох співрозмовників. WT2 розпізнає 36 мов, розуміє 84 різні акценти й має коефіцієнт точності перекладу 95 %. Користувачі можуть обрати сенсорний і мовний режим цього пристрою. Він також може відправити на смартфон розшифровку перекладу розмови. Уже тепер, у 2021 році, праця перекладача-синхроніста стає все менш і менш актуальною.

Роботи сильніші за людей, швидші у підрахунках, вони не втомлюються і не сплять, їм не потрібно платити заробітну плату, тому, з точки зору виробництва, роботів використовувати доцільніше, ніж людей. Отож уже в найближчому майбутньому люди можуть зіткнутися з тим, що певні види людської діяльності перейдуть повністю в роботизований формат, і певна частина населення Землі має професійно переорієнтуватися.

15. *Руйнування соціальної структури суспільства.* Нині, коли, здавалося б, технології пронизують усе наше життя, складно уявити, що відсутність банального доступу до інтернету може й далі серйозно впливати на рівень соціоекономічного розвитку цілих країн і

навіть усього світу. У ХХІ столітті можливість використання інтернету все впевненіше займає свою законну позицію серед базових прав людини. Ми вступили в еру постіндустріального інформаційного суспільства, і однією з головних цінностей, що визначають добробут людини, є інформація, а точніше – наш до неї доступ. Відсутність доступу до мережі залишає чималу частину людства без можливості спілкування, отримання знань, медичної допомоги і багатьох інших функцій, які перейшли повністю або частково в мережу. Саме тому ще в кінці ХХ століття ООН офіційно визнала появу в нашій реальності принципово нового критерію суспільної дискримінації – цифрової нерівності (англ. – Digital Divide).

Може виникнути закономірне питання: а чи так багато людей у наш час залишаються без доступу до глобальної мережі? Згідно зі звітом найбільшої онлайн-платформи менеджменту соціальних мереж Hootsuite, на початку 2020 року понад 44 % від загальної чисельності населення світу – приблизно 3,2 мільярда людей – були ще не підключені до інтернету. Понад мільярд «непідключених» живуть у Південній Азії (31 % від загальної кількості). На країни Африки припадає 27 %, тобто 732 мільйони осіб по всьому континенту (Turianskyi, 2020).

Як же виглядає ситуація з цифровою нерівністю в Україні? Згідно з офіційною статистикою в Україні приблизно 30 % населення потерпає від цифрової нерівності (йдеться переважно про мешканців селищ та невеликих міст) (Чадюк, 2020). За даними «Інтернет-асоціації України», решта, 71 % українців, мають домашній інтернет (Yatsenko, 2019).

Цифрова нерівність – одна з найактуальніших проблем, пов'язаних із розвитком сучасних технологій, яка поступово вирішується локальними й глобальними зусиллями. Цифровий бар'єр долається завдяки масовому під'єднанню до інтернету і комплексу супутніх дій – пошуку фінансування (загалом, економічно недоцільно прокладати кабель у віддалені населені пункти), наданню можливості придбання доступної техніки, навчанню майбутніх споживачів цифрової грамотності і т. ін. Якщо придивитися уважніше, стає очевидно, що проблема цифрової нерівності, попри сучасну оболонку, відображає стару, як світ, дихотомію «багатий – бідний». Навіть якщо проблема недоступності інтернету для частини людства буде подолана, подальше поліпшення технологій стане підґрунтям для вияву чергового принципу класового поділу (наприклад, наявність імпланта, який поліпшує фізичні показники; або ж неможливість отримати його; наявність доступу до дорогої сучасної вакцинації або позбавлення цієї можливості; доступність або недоступність чипування). По суті, проблема цифрового бар'єра без подолання економічної нерівності не може бути вирішена – з розвитком технологій вона просто переходить на інший рівень.

16. *Інформаційна диктатура держави.* Система соціального кредиту – звучить як фантазія про темне технологічне майбутнє, але така система вже діє в кількох країнах, і найяскравіший приклад подібної практики можна спостерігати в Китаї. Зазвичай скорингову систему використовують у банківській сфері: на основі інформації про соціальні дані й кредитної історії клієнту присвоюється певна кількість балів і, залежно від їх кількості, приймається рішення про схвалення або відхилення кредитної заявки. Система соціального кредиту в Китаї – перший прецедент використання скорингової системи в національному масштабі (принаймні перший, офіційно визнаний місцевою владою). Роботу цієї системи можна описати так: більшість дій громадян країни аналізується і, залежно від характеру їхніх вчинків та дій, їм присуджуються або у них віднімаються бали. Чим більше балів на особистому рахунку – тим краще, чим балів менше – тим гірше становище, аж до різноманітних покарань (фінансовий штраф, заборона на придбання авіа- або залізничних квитків, відрахування дитини з приватної школи / дитячого садка, неможливість отримати високооплачувану роботу і навіть трансляція в громадських місцях фотографій «нижкорейтингових»). Для громадян з високим рейтингом передбачено заохочення: доступ до кращих вакансій, фінансові премії й пільги тощо. Держава відстежує всі дії громадян за допомогою сучасних технологій. Оператори мобільного зв'язку, системи онлайн-платежів, торговельні майданчики, місцеві соціальні мережі – усі вони надають дані про дії своїх користувачів владі. Більше того, у Китаї встановлено близько пів мільйона камер

відеоспостереження із системою розпізнавання облич. Фактично, усе життя громадян документується та аналізується.

17. *Парасоціальність та симулякризація політичних суб'єктів.* З розвитком новітніх технологій політики проходять певну еволюцію – від реальних до віртуальних.

Реальний політик – це той, хто взаємодіє з виборцями безпосередньо, віч-на-віч.

Медійний політик – образ, який створюється за допомогою медіатехнологій, і політик постає перед аудиторією у «вдосконаленому вигляді» (коригується зображення, робляться відповідні кольорові та звукові акценти, застосовуються фільтри, створюється ілюзія присутності політичного лідера в кожному домі через екрани телевізорів тощо).

Сурогатний політик – це визначення для людей, які просто грають роль. Вони будують свій рейтинг, перетворюючи політику на шоу. Вони вміють одягатися, щоб мати гарний вигляд перед камерами; знають, що сказати, щоб виборцям сподобалися їхні слова; часто використовують популістські гасла і не обов'язково дотримуються свого слова. Тож сурогатні політики порушують гострі питання; щоб завоювати прихильників, вони використовують виразний словниковий запас, шокують громадськість заявами та беруть активну участь у суспільно-політичному житті країни. Подібно до того, як справжні актори виконують ролі в кіно, політичні актори виконують власні ролі на політичній арені. І для них політика – це не спосіб поліпшити життя мільйонів людей, а спосіб отримання прибутку шляхом лобювання чийхось інтересів.

Цифровий політик – політик, який реалізується за допомогою цифрових технологій (інтернет, робототехніка та кіберсистеми, штучний інтелект, адитивні технології (3D-друк), біометрія, ідентифікація технологій тощо), які дають змогу «відцифрувати» людину, створити її цифровий аналог у віртуальному світі. Цифровий політичний суб'єкт «відірваний» (відокремлений) від реального прототипу. Це вже не просто симулякр – «ефект роз'єднання» створює певну реальність, коли цифровий парасоціальний суб'єкт може формувати навколо себе привабливий контекст, створювати антураж, впливати на емоційний стан та дії людей, визначати їхню мотивацію тощо. Як приклад, офіційну сторінку політика в певній соціальній мережі не завжди веде особисто сам політичний лідер, зазвичай цим займаються відповідні спеціалісти (PR- чи акаунт-менеджери). У зв'язку з цим можна простежити світову тенденцію, коли електорат скоріше формує здебільшого парасоціальні стосунки та голосує за політичних кандидатів, які демонструють свою «людяність» у соціальних мережах (наприклад, коли використовують специфічний неформальний стиль публікацій, розкривають подробиці приватного життя, створюють у послідовників відчуття свого «liveliness»).

Віртуальний політик – це недалеко майбутнє, коли віртуальні симулякри більше не матимуть реальних аналогів. І яскравим прикладом цього є проєкт «Неон», представлений Samsung у 2020 році, в якому штучний інтелект продукує аватари – людські симулякри без первинного аналога. Тобто штучний інтелект може створювати віртуальну людину, якої не існує в реальному світі, обираючи для неї колір волосся, очей, шкіри, роблячи її цікавою та привабливою для інших людей. Samsung заявив, що планує продавати такі аватари кіноіндустрії в майбутньому, де вони будуть виступати в ролі акторів. Але ми можемо легко уявити, як такі цифрові істоти будуть залучені в політичну сферу, де за зовнішньо привабливих, розумних, некорумпованих, позбавлених людських вад політиків буде з радістю голосувати електорат.

18. *Загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту.* Є теорія, що рано чи пізно роботи / штучний інтелект повстануть проти людства. Насправді ця проблема не така страшна, як може здаватися. Повстання штучного інтелекту, і тим більше роботів, у найближчій перспективі людству не загрожує. Штучний інтелект у сучасному світі не дорівнює людиноподібному роботу, наділеному розумом і почуттями, або якомусь геніальному суперкомп'ютеру. Це загальна назва для декількох технологій, чиє завдання – швидка обробка та аналіз величезних обсягів інформації. І хоча певні ризики, пов'язані з роботою штучного інтелекту, є вже зараз (наприклад, невиробленість чіткого, єдиного

регламенту під час роботи з даними), але ні про який самостійний розум чи почуття як у людей поки що не йдеться. Проте і зовсім уже закривати очі на можливу проблему, пов'язану з розвитком штучного інтелекту, не варто, оскільки технології розвиваються дуже стрімко. Експерти, зокрема Ілон Маск, стверджують, що справжні проблеми у людства розпочнуться тоді, коли з'явиться AGI – штучний інтелект, здатний усвідомлювати сам себе. Проте ніяких точних прогнозів не висловлюється, ідеться радше про якусь загальну, глобальну загрозу, яка, за великим рахунком, надходила б від будь-якої масштабної, з одного боку, і маловивченої, з другого, технологічної розробки, яка була б потенційно пов'язана із життєдіяльністю всього людства (CNBC, 2020). Маск заявив, що він розуміє ризики, пов'язані з найсучаснішим штучним інтелектом, і гадає, що людей це теж повинно турбувати, оскільки штучний інтелект може стати основним ризиком для існування людської цивілізації (C-Span, 2017).

Обмеження дослідження полягає в тому, що представлені ризики є найбільш проблематичними на нинішньому етапі розвитку суспільства або такими, які можуть створити реальні проблеми в недалекому майбутньому. Але варто зазначити, що світовий технологічний ринок щороку випускає нову продукцію, яка може як поліпшити людське життя, так і зробити його складнішим, породивши новий виток психологічних загроз. Тож опис представлених у цій розвідці ризиків може стати неактуальним уже через кілька років.

Персональний внесок авторів. Чаплінська Ю. С. – 50 % (постановка проблеми, написання вступу та огляд останніх досліджень з відповідної тематики, опис таких ризиків, як: збіднення емоційної сфери людини, надмірна довіра до новітніх технологій, психологічна залежність людей від техніки, загроза здоров'ю та блокування фізичного розвитку, кіборгізація людського тіла, переорієнтація емоційних прихильностей, парасоціальність та симулякрізація політичних суб'єктів, а також складання частини висновків – рекомендацій щодо взаємодії дітей і роботизованих пристроїв). Кабанова П. С. – 50 % (опис таких ризиків, як: послаблення когнітивних функцій, руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного, спотворення уявлень про сексуальне життя, викривлення уявлень про людську красу, феномен «фальшивого життя», кіберзлочинність, руйнування репутації, витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами, інформаційна диктатура держави, загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту, а також формулювання висновків до матеріалів).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Не можна заперечувати, що кіберпростір має серйозний вплив на свідомість і поведінку сучасних людей. Особливо це стосується представників молодого покоління, період дорослішання яких припадає на етап стрімкого розвитку технологій. На основі теоретичного аналізу найбільш актуальних вітчизняних і зарубіжних досліджень щодо особливостей впливу сучасних технологій на процес соціалізації диференційовано найбільш глобально значущі ризики кіберсоціалізації і висвітлено їхні психологічні аспекти. Але, як відомо, із розвитком технологій можуть з'являтися нові ризики, які наразі нам ще не відомі, і тоді перед ученими постане завдання не тільки складання опису нових світових феноменів, а й пошуку ефективних засобів профілактики цих ризиків і підготовки молодого покоління до їх подолання.

Найбільш сприйнятливою до нової реальності є молодь, для якої інтеграція у віртуальний світ не менш важлива, ніж у «реальний». Щоб захистити її від більшості описаних нами ризиків достатньо, на наш погляд, уміння відкрито говорити з нею на будь-які теми, як у сімейному колі, так і на рівні «вчитель-учень». Необхідно формувати у молодшого покоління позицію усвідомленого споживання, критичного мислення та розвивати його адаптаційний інтелект. Проста розповідь про правила спілкування в соціальних мережах, розбір кейсів з реальними прикладами, погодження та прийняття сімейних правил безпеки в інтернеті здатні врятувати дитину від долі жертви шантажиста або сталкера. Інколи навіть введення цифрового «шабату» як своєрідної модерної традиції, нехай навіть у сімейному колі, може захистити дитину та допомогти їй побудувати «здорові стосунки зі смартфоном».

У майбутньому технології тільки розвиватимуться і людство буде проводити в тісному контакті з гаджетами ще більше часу. Люди делегуватимуть смарт-пристроєм ухвалення рішень щодо багатьох аспектів їхнього життя, і саме тому західні вчені вже пропонують упроваджувати в сім'ях певні правила взаємодії дітей і роботизованих пристроїв. По-перше, «не олюднювати» техніку, привчати звертатися до технічних приладів «воно», а не «він» чи «вона». По-друге, виробляти у дітей позиції творця та інтерес до робототехніки, щоб вони мали хоча б базові інженерні знання та вміли самостійно щось створювати, або знали, як саме функціонує роботизована техніка. По-третє, давати дитині зрозуміти, що пристрої, гаджети, роботи можуть помилятися, що алгоритми можуть давати збій. І не варто повністю та беззастережно довіряти новітнім технологіям (Чаплінська, 2020b).

Не можна сказати, що людство, попри значні наукові досягнення у вивченні ризиків кіберсоціалізації, готове до них, здатне їх ідентифікувати та усвідомлює повною мірою. На нашу думку, досить актуальними є програми, спрямовані на розвиток критичного мислення, рефлексії, підтримку тісних контактів з близькими та друзями, розвиток фізичних активностей в «офлайн-режимі», і, безсумнівно, різні психолого-педагогічні програми профілактики ризиків та протистояння негативним впливам кіберсоціалізації.

Перспективи наших подальших досліджень ми вбачаємо в увиразненні психологічних аспектів взаємодії людей і роботів: вивченні на емпіричному рівні ставлення людей до кіборгізації власного тіла, дослідженні ризиків роботизації на рівні медіаобразів через фільманаліз, висвітленні актуального нині феномену секс-роботів.

Список використаних джерел

Айсина, Р. М., & Нестерова, А. А. (2019). Киберсоциализация молодежи в информационно-коммуникационном пространстве современного мира: эффекты и риски. *Социальная психология и общество*, 10 (4), 42–57.

Березан, В. І. (2015). Використання феномену кіберсоціалізації студентської молоді в підготовці майбутнього соціального педагога. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8 (52), 247–254.

Болотова, К. (2019). Хакеры взламывают камеры Ring и оскорбляют американцев. Взято из <https://mc.today/hakery-vzlamyvayut-kamery-ring-i-oskorblyayut-amerikantsev-pri-chem-tut-ukrainskie-razrabotchiki/> (20.02.2021)

Вознюк, О. В. (2017). Негативні наслідки кіберсоціалізації. В *Матеріали регіональної науково-практичної інтернет-конференції «Інтернет-бум: психолого-педагогічні проблеми та наслідки агресивного інформаційного впливу на психологічне здоров'я і розвиток дітей та учнів»*. Взято из <http://eprints.zu.edu.ua/26318/> (20.02.2021)

Найдьонова, Л. А. (2020). Медіапсихологічні основи безпеки особистості в інформаційному просторі. У *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін* (с. 249–267). Київ: Талком.

Найдьонова, Л. А., Дятел, Н. Л., Вознесенська, О. Л., Череповська, Н. І., Обухова, Н. О., Чаплінська, Ю. С., & Дідик, Н. І. (2018). *Медіаграмотність та інформаційна безпека: інформаційний бюлетень*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Найдьонова, Л. А., Череповська, Н. І., Чаплінська, Ю. С., Малецька, О. О., & Найдьонов, М. І. (2020). *Діагностично-розвивальний проєкт «Медіакультура в часи пандемії». Частина перша «Медіа і твоє майбутнє»*. Динамічний довідковий бюлетень. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Патцлафф, Р. (2008). *Лейтмотиви вальдорфської педагогіки. От трех до девяти лет*. Киев: Наири.

Плешаков, В. А. (2010). Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'a до «Homo Cyberus'a»? *Вопросы воспитания*, 1 (2), 92–97.

Чадюк, М. (2020). *Цифрова нерівність. Як Україна готова до діджиталізації – відомості останніх досліджень*. Взято з <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/cyfrova-nerivnist> (20.02.2021)

Чаплінська, Ю. С. (2020a). Адаптивний інтелект. Використання кейс-методу. *Соціальний педагог*, 11-12, 62–72.

Чаплінська, Ю. С. (2020b). Парасоціальні стосунки: діти та роботи. Що треба знати батькам? В *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи: збірник наукових праць методологічного семінару* (с. 410–422). Хмельницький: Мельник А. А.

Association for Psychological Science (2012). *Exposure to sexual content in popular movies predicts sexual behavior in adolescence*. Retrieved from <https://www.psychologicalscience.org/news/releases/exposure-to-sexual-content-in-popular-movies-predicts-sexual-behavior-in-adolescence.html> (20.02.2021)

Beauchamp, Z. (2018). Incel, the misogynist ideology that inspired the deadly Toronto attack, explained. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/world/2018/4/25/17277496/incel-toronto-attack-alek-minassian> (20.02.2021)

Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. MIT Press, Cambridge: MA.

BuzzFeedVideo (2018). *You Won't Believe What Obama Says*. Retrieved from <https://youtu.be/cQ54GDm1eL0> (20.02.2021)

Callahan, M. (2015). Our double lives: Dark realities behind 'perfect' online profiles. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2015/10/11/our-double-lives-dark-realities-behind-perfect-online-profiles/> (20.02.2021)

Chaplinska, Iu. S. (2019). The importance of cybersecurity in the life of modern youth. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи: Матеріали доповідей учасників II Всеукраїнського конгресу із соціальної психології*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. (с. 365–368). Київ.

Cho, E. (2020). The Social Credit System: Not Just Another Chinese Idiosyncrasy. *JPIA Princeton University*. Retrieved from <https://jpia.princeton.edu/news/social-credit-system-not-just-another-chinese-idiosyncrasy> (20.02.2021)

CNBC (2020). *Elon Musk has a complex relationship with the A.I. community*. [online]. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2020/05/13/elon-musk-has-a-complex-relationship-with-the-ai-community.html> (20.02.2021)

C-Span (2017). *Elon Musk at National Governors Association 2017 Summer Meeting*. Retrieved from <https://www.c-span.org/video/?431119-6/elon-musk-addresses-nga&start=5049> (20.02.2021)

Desmurget, M. (2019). *La fabrique du crétin digital (Sciences humaines (H.C.))* (French Edition). Paris: Le Seuil.

Ehmke, R. (2017). How using social media affects teenagers. *Child Mind Institute*. Retrieved from <https://childmind.org/article/how-using-social-media-affects-teenagers/> (20.02.2021)

Erdbrink, T. & Sorensen, M. S. (2020). A danish children's TV show has this message: 'Normal bodies look like this'. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/09/18/world/europe/denmark-children-nudity-sex-education.html> (20.02.2021)

Ghekiere, A., Cauwenberg, van J., Vandendriessche, A., Inchley, J., Gaspar de Mato, M. ... De Clercq, B. (2019). Trends in sleeping difficulties among European adolescents: are these associated with physical activity and excessive screen time? *Public Health*, 64 (4), 487–498.

González-González, C. S., Gil-Iranzo, R. M., Paderewski-Rodríguez, P. (2021). Human-robot interaction and sexbots: a systematic literature review. *Sensors*. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/s21010216> (20.02.2021)

Heerink, M., Daz Boladeras, M., Albo-Canals, J., Angulo Bahn, C., et al. (2012). *A field study with primary school children on perception of social presence and interactive behavior with a pet robot*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/229058745_A_field_study_with_primary_school_children_on_perception_of_social_presence_and_interactive_behavior_with_a_pet_robot (20.02.2021)

IDX (2016). High-Tech Spying and the Art of Cyber Espionage. Retrieved from <https://www.idx.us/knowledge-center/high-tech-spying-and-the-art-of-cyber-espionage> (20.02.2021)

Kahn, P. H., Jr., Kanda, T., Ishiguro, H., Freier, N. G., Severson, R. L., Gill, B. T. ... Shen, S. (2012). «Robovie, you'll have to go into the closet now»: Children's social and moral relationships with a humanoid robot. *Developmental Psychology*, 48 (2), 303–314.

Kardaras, N. (2016a). *Glow Kids: how screen addiction is hijacking our kids – and how to break the trance*. NY: St. Martin's Press.

Kardaras, N. (2016b). It's 'digital heroin': how screens turn kids into psychotic junkies. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2016/08/27/its-digital-heroin-how-screens-turn-kids-into-psychotic-junkies/> (20.02.2021)

Kostka, G. (2018). China's social credit systems and public opinion: explaining high levels of approval. *SSRN Electronic Journal*, 21 (7), 1565–1593.

Krasnova, H., Wenninger, H., Widjaja, T., Buxmann, P. (2013). *Envy on Facebook: a hidden threat to users' life satisfaction?* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256712913_Envy_on_Facebook_A_Hidden_Threat_to_Users'_Life_Satisfaction (20.02.2021)

LeBlanc, A. G., Katzmarzyk, P. T., Barreira, T. V. et al. (2015). Correlates of total sedentary time and screen time in 9–11 year-old children around the world: the international study of childhood obesity. *Lifestyle and the Environment. PLOS ONE*, 10 (6). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0129622> (20.02.2021)

Levy, D. (2008). *Love and sex with robots: the evolution of human-robot relationships*. N.Y.: HarperCollins Perennial.

Primack, B. A., Shensa, A., Sidani, J. E., Whaite, E. O., Lin, L. Y., Rosen, D. ... Miller, E. (2017). Social media use and perceived social isolation among young adults in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 53 (1), 1–8.

Soh, D. (2017). Sex robots provide glimpse into the future of intimacy. *The globe and mail*. Retrieved from <https://www.theglobeandmail.com/opinion/sex-robots-provide-glimpse-into-the-future-of-intimacy/article37274005/> (20.02.2021)

Tanaka, F., & Matsuzoe, S. (2012). Children teach a care-receiving robot to promote their learning: field experiments in a classroom for vocabulary learning. *Journal of HRI*, 1 (1), 78–95.

The Moscow Times (2018). «80 % of Russians Will Have State-Gathered 'Digital Profiles' by 2025, Official Says». Retrieved from <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/28/80-percent-russians-will-have-state-gathered-digital-profiles-by-2025-official-says-a63027> (20.02.2021)

The World Bank (2018). *Doing Business 2019: A Year of Record Reforms, Rising Influence*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/immersive-story/2018/10/31/doing-business-2019-a-year-of-record-reforms-rising-influence> (20.02.2021)

Turianskyi, Y. (2020). COVID-19: Implications for the 'digital divide' in Africa. *Africa Portal*. Retrieved from <https://www.africaportal.org/features/covid-19-implications-of-the-pandemic-for-the-digital-divide-in-africa/> (20.02.2021)

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study». *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283.

Walker, C. E., Krumhuber, E. G., Dayan, S. et al. (2019). Effects of social media use on desire for cosmetic surgery among young women. *Current Psychology*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-019-00282-1> (20.02.2021)

Warrington, J. (2020). Social media news consumption drops as trust declines. Retrieved from <https://www.cityam.com/social-media-news-consumption-drops-as-trust-declines/> (20.02.2021)

Yatsenko, O. (2019). *UIA Internet audience in Ukraine in 2019*. Retrieved from <https://bit.ly/37816pF> (20.02.2021)

References

Association for Psychological Science (2012). *Exposure to sexual content in popular movies predicts sexual behavior in adolescence*. Retrieved from <https://www.psychologicalscience.org/news/releases/exposure-to-sexual-content-in-popular-movies-predicts-sexual-behavior-in-adolescence.html> (20.02.2021) (in English)

Aysina, R. M., & Nesterova, A. A. (2019). Kibersotsializatsiya molodezhi v informatsionno-kommunikatsionnom prostranstve sovremennogo mira: efekty i riski [Cyber socialization of youth in the

information and communication space of the modern world: effects and risks]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo*, 10 (4), 42–57. (in Russian)

Beauchamp, Z. (2018). Incel, the misogynist ideology that inspired the deadly Toronto attack, explained. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/world/2018/4/25/17277496/incel-toronto-attack-alek-minassian> (20.02.2021) (in English)

Berezan, V. I. (2015). Vykorystannia fenomenu kibersotsializatsii student·skoi molodi v pidhotovtsi maibutnoho sotsialnoho pedahoha [The use of the phenomenon of cybersocialization of student youth in the training of future social pedagogue]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 8 (52), 247–254. (in Ukrainian)

Bolotova, K. (2019). Khakery vzlamyvayut kamery Ring i oskorblyayut amerikantsev [Hackers break into Ring cameras and insult Americans]. Retrieved from <https://mc.today/hakery-vzlamyvayut-kamery-ring-i-oskorblyayut-amerikantsev-pri-chem-tut-ukrainskie-razrabotchiki/> (20.02.2021) (in Russian)

Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. MIT Press, Cambridge: MA. (in English)

BuzzFeedVideo (2018). *You Won't Believe What Obama Says*. Retrieved from <https://youtu.be/cQ54GDm1eL0> (20.02.2021) (in English)

Callahan, M. (2015). Our double lives: Dark realities behind 'perfect' online profiles. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2015/10/11/our-double-lives-dark-realities-behind-perfect-online-profiles/> (20.02.2021) (in English)

Chadyuk, M. (2020). *Tsyfrova nerivnist. Yak Ukraina hotova do didzhytalizatsii – vidomosti ostannikh doslidzhen* [Digital inequality. How Ukraine is ready for digitalization – the latest research]. Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/cyfrova-nerivnist> (20.02.2021) (in Ukrainian)

Chaplinska, Iu. S. (2019). The importance of cybersecurity in the life of modern youth. In *Sotsialna psykhologhiia siohodni: sdobutky i perspektyvy* (pp. 365–368). Kyiv. (in Ukrainian)

Chaplinska, Yu. S. (2020 a). *Adaptyvnyi intelekt. Vykorystannia keis-metodu* [Adaptive intelligence. Using the case method]. *Sotsialnyi pedahoh*, 11-12, 62–72. (in Ukrainian)

Chaplinska, Yu.S. (2020b). Parasotsialni stosunky: dity ta roboty. Shcho treba znaty batkam? [Parasocial relations: children and work. What do parents need to know?]. In *Doshkilna osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoyi shkoly: zbirnyk naukovykh prats metodolohichnoho seminaru* (pp. 410–422). Khmelnytskyi: Melnyk A. A. (in Ukrainian)

Cho, E. (2020). The Social Credit System: Not Just Another Chinese Idiosyncrasy. *JPIA Princeton University*. Retrieved from <https://jpia.princeton.edu/news/social-credit-system-not-just-another-chinese-idiosyncrasy> (20.02.2021) (in English)

CNBC (2020). *Elon Musk has a complex relationship with the A.I. community*. Retrieved from <https://www.cnb.com/2020/05/13/elon-musk-has-a-complex-relationship-with-the-ai-community.html> (20.02.2021) (in English)

C-Span (2017). *Elon Musk at National Governors Association 2017 Summer Meeting*. Retrieved from <https://www.c-span.org/video/?431119-6/elon-musk-addresses-nga&start=5049> (20.02.2021) (in English)

Desmurget, M. (2019). *La fabrique du crétin digital (Sciences humaines (H.C.))* (French Edition). Paris: Le Seuil. (in French)

Ehmke, R. (2017). How using social media affects teenagers. *Child Mind Institute*. Retrieved from <https://childmind.org/article/how-using-social-media-affects-teenagers/> (20.02.2021) (in English)

Erdbrink, T. & Sorensen, M. S. (2020). A danish children's TV show has this message: 'Normal bodies look like this'. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/09/18/world/europe/denmark-children-nudity-sex-education.html> (20.02.2021) (in English)

Ghekiere, A., Van Cauwenberg, J., Vandendriessche, A., Inchley, J., Gaspar de Mato, M., Borraccino, A. ... De Clercq, B. (2019). Trends in sleeping difficulties among European adolescents: are these associated with physical activity and excessive screen time? *Public Health*, 64 (4), 487–498. (in English)

González-González, C. S., Gil-Iranzo, R. M., Paderewski-Rodríguez, P. (2021). Human–robot interaction and sexbots: a systematic literature review. *Sensors*. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/s21010216> (20.02.2021) (in English)

Heerink, M., Daz Boladeras, M., Albo-Canals, J., Angulo Bahn, C., et al. (2012). *A field study with primary school children on perception of social presence and interactive behavior with a pet robot*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/229058745_A_field_study_with_primary_school_children_on_perception_of_social_presence_and_interactive_behavior_with_a_pet_robot (20.02.2021) (in English)

IDX (2016). High-Tech Spying and the Art of Cyber Espionage. Retrieved (20.02.2021) from <https://www.idx.us/knowledge-center/high-tech-spying-and-the-art-of-cyber-espionage> (20.02.2021) (in English)

Kahn, P. H., Jr., Kanda, T., Ishiguro, H., Freier, N. G., Severson, R. L., Gill, B. T. ... Shen, S. (2012). «Robovie, you'll have to go into the closet now»: Children's social and moral relationships with a humanoid robot. *Developmental Psychology*, 48 (2), 303–314. (in English)

Kardaras, N. (2016a). *Glow Kids: how screen addiction is hijacking our kids – and how to break the trance*. NY: St. Martin's Press. (in English)

Kardaras, N. (2016b). It's 'digital heroin': how screens turn kids into psychotic junkies. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2016/08/27/its-digital-heroin-how-screens-turn-kids-into-psychotic-junkies/> (20.02.2021) (in English)

Kostka, G. (2018). China's social credit systems and public opinion: explaining high levels of approval. *SSRN Electronic Journal*, 21 (7), 1565–1593. (in English)

Krasnova, H., Wenninger, H., Widjaja, T. & Buxmann, P. (2013). *Envy on Facebook: a hidden threat to users' life satisfaction?* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256712913_Envy_on_Facebook_A_Hidden_Threat_to_Users'_Life_Satisfaction (20.02.2021) (in English)

LeBlanc, A. G., Katzmarzyk, P. T., Barreira, T. V. et al. (2015). Correlates of total sedentary time and screen time in 9–11 year-old children around the world: the international study of childhood obesity. Lifestyle and the Environment. *PLOS ONE*, 10(6). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0129622> (20.02.2021) (in English)

Levy, D. (2008). *Love and sex with robots: the evolution of human-robot relationships*. NY.: HarperCollins Perennial. (in English)

Naydionova, L. A. (2020). Mediapsykhologichni osnovy bezpeky osobystosti v informatsionomu prostori [Mediapsychological bases of personal security in the information space]. In *Zhyttievyyi svit i psykhologichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin* (pp. 249–267). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Naydionova, L. A., Cherepovska, N. I., Chaplinska, Yu. S., Maletska, O. O., Naydionov, M. I. (2020). *Diahnostychno-rozvyvalnyi proiekt «Mediakultura v chasy pandemii». Chastyna persha «Media i tvoie maibutnie»*. *Dynamichnyi dovidkovyi biuleten* [Diagnostic and development project «Media culture in times of pandemic». Part one «Media and your future». Dynamic help bulletin]. Kyiv. (in Ukrainian)

Naydionova, L. A., Dyatel, N. L., Voznesenska, O. L., Cherepovska, N. I., Obukhova, N. O., Chaplinska, Yu. S., & Didyk, N. I. (2018). *Mediahramotnist ta informatsiina bezpeka: informatsiinyi biuleten* [Media literacy and information security: newsletter]. Kyiv. (in Ukrainian)

Pattslaff, R. (2008). *Leytmotivy valdorfskoy pedagogiki. Ot trekh do devyati let* [Leitmotifs of Waldorf Pedagogy. Three to nine years old]. Kyiv: Nairi. (in Russian)

Pleshakov, V. A. (2010). Kibersotsializatsiya cheloveka: ot Homo Sapiens'a do «Homo Cyberus'a»? [Human cyber socialization: from Homo Sapiens to «Homo Cyberus»?]. *Voprosy vospitaniya*, 1 (2), 92–97. (in Russian)

Primack, B.A., Shensa, A., Sidani, J.E., Whaite, E.O., Lin, L.Y., Rosen, D. ... Miller, E. (2017). Social media use and perceived social isolation among young adults in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 53 (1), 1–8. (in English)

Soh, D. (2017). Sex robots provide glimpse into the future of intimacy. *The globe and mail*. Retrieved from <https://www.theglobeandmail.com/opinion/sex-robots-provide-glimpse-into-the-future-of-intimacy/article37274005/> (20.02.2021) (in English)

Tanaka, F., & Matsuzoe, S. (2012). Children teach a care-receiving robot to promote their learning: field experiments in a classroom for vocabulary learning, *Journal of HRI*, 1(1), 78–95. (in English)

The Moscow Times (2018). «80 % of Russians Will Have State-Gathered 'Digital Profiles' by 2025, Official Says». Retrieved from <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/28/80-percent-russians-will-have-state-gathered-digital-profiles-by-2025-official-says-a63027> (20.02.2021) (in English)

The World Bank (2018). *Doing Business 2019: A Year of Record Reforms, Rising Influence*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/immersive-story/2018/10/31/doing-business-2019-a-year-of-record-reforms-rising-influence>. (20.02.2021) (in English)

Turianskyi, Y. (2020). COVID-19: Implications for the 'digital divide' in Africa. *Africa Portal*. Retrieved from <https://www.africaportal.org/features/covid-19-implications-of-the-pandemic-for-the-digital-divide-in-africa/> (20.02.2021) (in English)

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study». *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283. (in English)

Voznyuk, O. V. (2017). Nehatyvni naslidky kibesotsializatsii [Negative consequences of cybesocialization]. In *Materialy rehionalnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Internet-bum: psykholoho-pedahohichni problemy ta naslidky ahresyvnoho informatsiinoho vplyvu na psykholohichne zdorovia i rozvytok ditei ta uchniv»*. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/26318/> (20.02.2021) (in Ukrainian)

Walker, C. E., Krumhuber, E. G., Dayan, S. et al. (2019). Effects of social media use on desire for cosmetic surgery among young women. *Current Psychology*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-019-00282-1> (20.02.2021) (in English)

Warrington, J. (2020). *Social media news consumption drops as trust declines*. Retrieved from <https://www.cityam.com/social-media-news-consumption-drops-as-trust-declines/> (20.02.2021) (in English)

Yatsenko, O. (2019). *UIA Internet audience in Ukraine in 2019*. Retrieved from <https://bit.ly/378l6pF> (20.02.2021) (in English)